



УДК 599.735.3:591.526.3(477.85)
<https://doi.org/10.53904/1682-2374/2025-27/5>

Віктор С. ГАВРИЛЕНКО¹ * , Олександр С. МЕЗІНОВ² 

¹Біосферний заповідник "Асканія-Нова" імені Ф.Е. Фальц-Фейна НААН
вул. Метрологічна, 12, м. Київ, 03143 Україна

²ННЦ "Інститут експериментальної і клінічної ветеринарної медицини"
вул. Григорія Сковороди, 83, м. Харків, 61023 Україна

*Correspondence: vszapaskania@gmail.com

ЗООКУЛЬТУРНІ ЗДОБУТКИ ЗООПАРКУ БІОСФЕРНОГО ЗАПОВІДНИКА "АСКАНІЯ-НОВА" ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ УСТАНОВИ

Ключові слова: зоокультура, одомашнення, акліматизація, гібридизація, розведення, реінтродукція

ЗООКУЛЬТУРНІ ЗДОБУТКИ ЗООПАРКУ БІОСФЕРНОГО ЗАПОВІДНИКА "АСКАНІЯ-НОВА" ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ УСТАНОВИ.

Віктор С. Гавриленко, Олександр С. Мезінов – Заснований Фрідріхом Фальц-Фейном у другій половині XIX століття зоопарк є першим осередком зоокультури в Північному Причорномор'ї. В період з 1918 до 2022 року з Асканії-Нова в зоопарки, зооцентри, мисливські господарства, приватні колекції, що розміщені на території Євразії, відправлено 5339 особин копитних тварин, з яких 2533 – за часів незалежної України. На його основі розвинулося колекціонування диких тварин і їх свійських форм, проводилися тривалі експерименти з одомашнення, акліматизації та гібридизації, розведення рідкісних та зникаючих видів ссавців і птахів національної і світової фауни. Зоопарк відіграв важливу роль у створенні перших ферм промислового розведення безкілевих птахів (Paleognathae) в Україні. Тривалий час в Асканії-Нова проводилася робота з роздоювання антилопи канни *Taurotragus orix* (Pallas, 1766), молоко якої використовувалося в місцевій лікарні для лікування виразки шлунку та дванадцятипалої кишки. Довготривалі експерименти з гібридними тваринами різного віку та комбінацій схрещування виявили фізіолого-анатомічні особливості їх розвитку, відтворювальну здатність та особливості гаметогенезу серед родин Cervidae, Caprinae та Bovidae. Реалізовано ряд проєктів зі збереження рідкісних видів, зокрема, повернення коня Пржевальського в природу Монголії (1992, 1993 роки), створення осередків напіввільного утримання сайгака *Saiga tatarica* (Linnaeus, 1766) і кулана туркменського *Equus hemionus kulan* (Groves & Mazák, 1967) в Запорізькій, Херсонській, Одеській областях та Автономній республіці Крим; розведення і поширення огара *Tadorna ferruginea* (Pallas, 1764) в Україні, осінньо-зимова чисельність якого в Асканії-Нова досягла 10,9 тисяч особин. Продаж тварин зоопарку і їх дериватів, разом з еколого-просвітницькими заходами, став суттєвим доповненням (12 мільйонів гривень в 2021 році) до бюджету установи. Воєнні дії, розв'язані Російською Федерацією з 2014 року, зашкодили виконанню зоопарком Біосферного заповідника "Асканія-Нова" проєктів із поширення, дослідження і збереження видів копитних ссавців і птахів та міжнародній співпраці.

ZOOCULTURE ACHIEVEMENTS OF THE ZOO OF THE BIOSPHERE RESERVE "ASKANIA NOVA" AND ITS IMPACT ON THE INSTITUTION'S FUNCTIONING.

Viktor S. Havrylenko, Olexander S. Mezinov – Founded in the second half of the 19th century by Fridrich Falz-Fein, the zoo was the first center of zooculture in the Northern Black Sea region. Between 1918 and 2022, 5339 individuals of ungulates from Askania Nova have been introduced into zoos, zoocenters, hunting farms, and private collections across Eurasia, of which 2533 were introduced since Ukraine gains independence. On his basis, the collection of wild animals and their wild forms was developed, long-term experiments on domestication, acclimatization, and hybridization

Received: 14 August 2025 / Revised: 8 September 2025 / Accepted: 5 November 2025

• CITATION

Havrylenko, V.S., Mezinov O.S. Zooculture achievements of the zoo of the Biosphere Reserve "Askania Nova" and its impact on the institution's functioning. *Biosphere Reserve "Askania Nova" Reports*, 27: 57–70. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.53904/1682-2374/2025-27/5>

were conducted, as well as the breeding of rare and endangered mammal and bird species of national and World fauna. The zoo played an important role in establishment of the first industrial breeding farms for raptorial birds (Paleognathae) in Ukraine. For a long time in Askania Nova, work was carried out on milking the common eland *Taurotragus orix* (Pallas, 1766), the milk of which was used in the local hospital for the treatment of stomach and duodenal ulcers. Long-term experiments with hybrid animals of various ages and combinations of crosses revealed physiological and anatomical features of their development, reproductive capacity and patterns of gametogenesis among the Cervidae, Caprinae, and Bovidae families. Several projects have been implemented to preserve rare species, in particular, the return of Przewalsky's horse to the wild in Mongolia (1992, 1993), the creation of semi-wild habitats for the saiga *Saiga tatarica* (Linnaeus 1766) and the Turkmenian kulan *Equus hemionus kulan* (Groves & Mazák, 1967) in the Zaporizhzhia, Kherson, and Odesa regions and the Autonomous Republic of Crimea; the breeding and expansion of the ruddy shelduck *Tadorna ferruginea* (Pallas, 1764) in Ukraine, the autumn-winter population of which in Askania Nova reached 10.9 thousand individuals. The sale of zoo animals and their derivatives, along with environmental educational activities, became a significant addition (12 million hryvnias in 2021) to the institution's budget. Military operations launched by the Russian Federation in 2014 prevented the implementation of the zoo's project on the expansion, study and preservation of ungulate mammals and birds, as well as undermined international cooperation.

У процесі взаємодії людини з природою одним із переломних етапів її розвитку стало одомашнення тварин та їх широке використання в повсякденній життєдіяльності. За різними оцінками, це сталося між 10–40 тисячами років тому (Волох, 2020; Акумшкун, 1990 та ін.), і інтерес до залучення видів із дикої природи не послаблюється, що зумовлено необхідністю забезпечення людства продукцією наземних та водних тварин. Із середини ХІХ століття, коли вперше було описано значення штучного відбору при залученні видів із дикої природи (Дарвін, 2009), як і робіт із вже одомашненими тваринами, сформувався науково-практичний напрямок, що включав комплекс теоретичних і практичних знань із використання генофонду диких тварин шляхом їх доместикації, розведення в умовах неволі та напівволі, утримання в зоопарках, екопарках, розробки методології біотехнічних заходів, що в узагальненому широкому розумінні набуло назви зоокультура. Протягом минулого століття в зоокультурі з'явилися додаткові її складові – соціологічна, пов'язана зі збереженням видів різної категорії рідкості, та екопросвітницька діяльність. Зоопарк "Асканія-Нова", з перших десятиліть свого існування і до початку 2022 року, був опорним об'єктом у Північному Причорномор'ї, пов'язаним із вирішенням кола питань зоокультури. Нижче розглядаються найбільш вагомий його здобутки, аналізуються невдачі та їх вплив на діяльність Біосферного заповідника "Асканія-Нова".

Матеріали та методи досліджень

Матеріалом для цієї статті стали літературні джерела, бібліотечні фонди Біосферного заповідника "Асканія-Нова" імені Ф.Е. Фальц-Фейна НААН та Інституту тваринництва степових районів ім. М.Ф. Іванова "Асканія-Нова", музейні та архівні документи часів Ф.Е. Фальц-Фейна, Літописи природи біосферного заповідника, річні звіти установи з виконання науково-дослідних програм, щоденники науковців, неопублікована карта науковця М.В. Лобанова і бухгалтерські звіти про фінансування науково-природоохоронного закладу.

Результати досліджень та їх обговорення

Від початку ХХ століття, завдяки натуралістському захопленню і комерційним інтересам Фрідріха Фальц-Фейна, на базі створеного ним в Асканії-Нова зоопарку і потужного господарства тваринницького спрямування, розпочалися експерименти, пов'язані з одомашненням та розведенням птахів і ссавців у штучно створених умовах, акліматизацією копитних і птахів, штучним заплідненням та гібридизацією, досліді із подавлення міграційного інстинкту у перелітних видів.

Роботи з перетворення природи – акліматизація, одомашнення, намагання виведення нових форм тварин – в Асканії-Нова набули широкого розмаху та були продовжені наступними поколіннями асканійських дослідників вже в державних наукових установах, створених на основі господарств засновника, що мало наукові, природоохоронні та господарські наслідки для діяльності установи та за її межами.

Зоопарк "Асканія-Нова", з часу свого заснування у 1874–1877 роках (Falz-Fein, 1930) дотепер, не був самостійною установою, а функціонував як структурний підрозділ спочатку в господарстві Ф.Е. Фальц-Фейна, з 1921 року – в Державному степовому заповіднику "Чапли", потім – в Науково-дослідному інституті акліматизації і гібридизації тварин (1931), Українському науково-дослідному інституті тваринництва степових районів (УкрНДІТСП) імені М.Ф. Іванова "Асканія Нова" (1956) з наступними змінами цієї назви, а з 1989 року – в Державному заповіднику "Асканія Нова" (з 1994 року – Біосферному заповіднику імені Ф.Е. Фальц-Фейна (Постанова..., 1994)). Парадоксом виглядає ситуація, при якій не існуючій, як самостійна, установі, було ще у лютому 1985 року видано сертифікат біосферного заповідника ЮНЕСКО. Перебіг підпорядкування і певна непослідовність у присвоєнні назв пов'язані з боротьбою за утвердження заповідного природокористування в Асканії-Нова за радянської доби; це окрема сторінка її історії.

Значний внесок в узагальнення досвіду з акліматизації, гібридизації та розвитку зоокультури в Асканії-Нова належить В.Д. Треусу (Treus, 1968).

Перших Безкілевих птахів (Paleognatidae), а саме нанду звичайного *Rhea americana* (Linnaeus, 1758), в Асканію-Нова Ф.Е. Фальц-Фейн завіз у 1888 році з метою акліматизації (Falz-Fein, 1930; Bevol'skaya, 2004). У 1892 році були завезені страуси африканські *Strutio camelus* (Linnaeus, 1758). Від 1895 до 1904 року від пари останніх отримали 59 страусенят (Bevol'skaya, 2004), причому 1902 року була вперше налагоджена інкубація в штучно створених умовах – в інкубаторах, які обслуговував відомий служитель зоопарку Климентій Сіяно, що підтверджується описом роботи та фотодокументом (Falz-Fein, 1930; Zavadovskyi, 1924). На той час це був єдиний центр з розведення виду в колишній Російській імперії, а пізніше, досить довго, і в Радянському Союзі.

До 2004 року тут було вирощено 257 особин африканських страусів (Bevol'skaya, 2004), сотні нанду звичайного та ему *Dromaius novaehollandiae* (Latham, 1790), які розповсюджувалися зоопарками Радянського Союзу. Напрацьовані технології інкубування і годівлі дозволяли в окремі роки отримувати кількість молодняку, якого ніде було розміщувати, а тому, при великій кількості яєць, частина їх використовувалась для виготовлення сувенірів. Із другої половини 90-х років ХХ століття, коли заповідник добився повної самостійності в своїй науковій і практичній діяльності, сувенірна продукція реалізовувалась через касу установи і наповнювала спеціальний фонд, кошти з якого направлялись на підтримку основної діяльності установи.

Наприкінці 80-х років минулого століття в СРСР, у першу чергу в країнах Балтії, проявився інтерес до комерційного розведення страуса африканського для отримання м'яса та шкіри цього виду, і перші поставки племінного поголів'я були здійснені саме з Асканії-Нова. У вересні 1993 року науково-виробничій фірмі "Лантекс" (м. Костянтинівка) реалізовано для розведення 21 голову молодняку ему. Розплідник ему знаходився поблизу села Стила Донецької області. Але найбільшим проектом із страусівництва в незалежній Україні, реалізованим під впливом зоопарку Асканія-Нова, була ферма розведення безкілевих птахів у ПРАТ "Агро-Союз" біля с. Ставки Синельниківського району Дніпропетровської області. Поштовхом для його формування стало придбання у 2000 році в зоопарку заповідника 12 особин ему. Спочатку вони грали демонстраційну роль для приваблення уваги до діяльності корпорації. У 2003 році компанія розпочала проект для комерційного вирощування страуса африканського завезенням маточного поголів'я з Федеративної республіки Німеччина (Береговий, 2012) та з Південно-Африканської республіки (372 особини) [Агро Союз. <http://modelagro.com/straus>]. На піку свого розвитку ферма утримувала до 3000 дорослих особин чорного африканського страуса (один із найменш агресивних підвидів).

Як вказував М.М. Завадовський (Zavadovskyi, 1924), роботи з акліматизації і одомашнювання різних видів у Ф.Е. Фальц-Фейна проводились одночасно, але, нерідко, результати були протилежною. Для прикладу, у нанду звичайного акліматизація до умов півдня України пройшла настільки успішно, що вид змінив час розмноження: південноамериканський вид в Асканії-Нова почав розмножуватися в період, характерний для місцевих птахів (весна – перша половина літа). Натомість інший вид Безкілевих птахів, походженням із південної півкулі – ему, який утримується в Асканії-Нова продовж століття, не змінив цикл розмноження і відкладає яйця з кінця грудня до березня (Bevol'skaya, 1993; Семенюк, 1994).

Експерименти з одомашнення та створення нових форм шляхом гібридизації також започатковані за часів Ф.Е. Фальц-Фейна. Від 1904 року він розпочав співпрацю з професором І.І. Івановим (Zavadovskyi, 1924), виділивши йому сільськогосподарських і диких тварин. Саме тоді в колекції зоопарку з'явилися гібриди зебри і свійського коня – зеброїди (рис. 1); останні дві тварини такої комбінації вибули з колекції зоопарку 1993 року в поважному віці.



Рисунок 1. Зеброїд у зоопарку Ф.Е. Фальц-Фейна (фото з книги Woldemar v. Falz-Fein "Askania Nova", 1930).

Figure 1. A zebroid in the F.E. Falz-Fein's zoo (a photo from the book Woldemar v. Falz-Fein "Askania Nova", 1930).

Також була започаткована гібридизація бізона американського *Bison bison* (L., 1758) і свійської форми бантенга *Bos javanicus domesticus* (Gans, 1915) зі свійською коровою. Незважаючи на те, що вже перші схрещування показали безплідність самців першого і декількох наступних поколінь, весь період перебування зоопарку у складі Інституту акліматизації та гібридизації тварин (з 1931 року) та УкрНДІТСР (з 1956 р.), з притаманною радянській добі жагою перетворення природи, ці експерименти продовжувалися до 2004 року. Наприкінці затьмяної епопеї з проведенням цих досліджень, не завжди сумісних із сучасним розумінням поняття про жорстоке ставлення до тварин, їхнє коло звузилося до роботи з двома гібридними комбінаціями: бізон × сіра українська порода (м'ясний напрямок) та бантенг × червона степова порода великої рогатої худоби (далі – ВРХ) (молочний напрямок). Узагальнення щодо цієї столітньої роботи знайшли своє остаточне оформлення в монографії співробітника біосферного заповідника професора Є.П. Стекленьова (Steklenev, 2001).

Для подальшої роботи з двома стадами гібридних копитних тварин, за розпорядженням Президії Української академії аграрних наук (нині НААН), на початку 2005 року із зоопарку біосферного заповідника до дослідного господарства "Асканія-Нова" Інституту тваринництва степових районів імені М.Ф. Іванова з балансу на баланс було передано 39 голів бізонячої та 33 голови бантенгової комбінацій, з якими не змогли працювати фахівці ні цього господарства, ні інституту. Тварини в умовах ферми проявляли надзвичайну агресивність як до обладнання, так і до людей.

Водночас у процесі довготривалих експериментів з гібридними особинами різного віку та комбінацій схрещування виявлено фізіолого-анатомічні особливості розвитку, відтворювальну здатність та особливості гаметогенезу тварин з родин Cervidae, Caprinae та Bovidae.

Інший експеримент, який не досяг мети, – спроби приручити коня Пржевальського *Equus przewalskii* (*E. ferus przewalskii*) (Poliakov, 1881) та використовувати його чи то як тяглову робочу силу, чи то як верхову тварину. Коні Пржевальського, як і зебри, важко

піддаються прирученню. Хоча окремі особини ходили під сідлом, що засвідчує одна і та ж фотографія в низці тогочасних публікацій (Zavadovskyi, 1924; Falz-Fein, 1930) (рис. 2). Останніми роками при роботі з А-лінією коня Пржевальського нам вдалося встановлювати досить тісні контакти при спілкуванні з кобилами, які легко відгукувалися на клички та вели себе досить дружелюбно з працівниками заповідника і, навіть, з екскурсантами. Із цього можна, з певною обережністю, зробити висновок, що для подальшого приручення коня Пржевальського потрібно було більше часу для доопрацювання методики відбору найбільш податливих до тренінгу особин. Це можна робити при наявності великої кількості коней, чого не було за часів Ф.Е. Фальц-Фейна. Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. чисельність коня Пржевальського в зоопарку змінювалася від 130 до 70 особин, що, за наявності великої кількості інших копитних, створювало проблеми з їх розміщенням. Але серед такої кількості тварин можна було виявляти тих, що йшли на контакт з людиною без примусових дій, як це було в попередній практиці роботи із дикими та й свійськими кінями.



Рисунок 2. Кінь Пржевальського з вершником (фото з книги "Асканія-Нова: Степной заповедник Украины", 1924).

Figure 2. Przewalski's horse and its rider (a photo from the book "Askania Nova: Steppe Reserve of Ukraine", 1924).

Найбільш успішним проектом з одомашнення диких тварин в Асканії-Нова було приручення і роздоювання антилопи канна *Taurotragus orix* (Pallas, 1766) з 60-х років минулого століття до початку поточного. В процесі довготривалого відбору гібридних канн двох підвидів – саванного та лісового – вдалося сформувати стабільну групу дійних тварин чисельністю від 3 до 8 особин. Особливості роботи з формування ліній розведення цієї антилопи та її поведінки детально розглянуті в монографії М.Ю. Треус (Treus, 1983). При дослідженні молока канни виявлено високі показники його жирності (9–14%), глобулінів (4–5%) та вітамінів, що було застосовано в медичній практиці. В лікарні селища Асканії-Нова було створено відділення Херсонської обласної клініки гастроентерології, де пацієнти проходили курси лікування молоком виразки шлунку та дванадцятипалої кишки. Отримано також позитивні результати при лікуванні туберкульозу, опіків та деяких захворювань шкіри. Ця практика припинена в середині 90-х років минулого століття, коли місцева лікарня, через економічну кризу, не змогла здійснювати закупівлю молока в заповіднику.

При утриманні копитних тварин близькоспоріднених видів у напіввільних умовах, час від часу, виникали гібриди, доля яких була різною: демонстрація на екскурсійному маршруті, елімінація або ж подальше цілеспрямоване чи спонтанне розмноження. Останнє стосується, передусім, створення гібрида оленя благородного *Cervus elaphus* (Linnaeus, 1758), який

виник в результаті утримання у одному вольєрі підвидів, завезених із Німеччини (1894), Кавказу (1910), Криму (1911), Далекого Сходу (1933), Середньої Азії (1959). Більше всього завозилося маралів (1896–1911, 1929, 1962 роки) (Треус, 1968). Відомий дослідник мисливської фауни А.М. Волох (Vолоkh, 2014) вважає, що саме марал та кримський олень, а потім вже інші підвиди відіграли основну роль у створенні нової форми цього широкоареального виду. На неї звернули увагу, оскільки, упродовж багатьох років напіввільного утримання, сформувалася стабілізована група тварин, які адаптувалися до степових умов: живляться степовими травами; добре переносять наближений до континентального клімат, відкритий безлісий ландшафт; незважаючи на високий коефіцієнт інбридингу, успішно розмножуються і мають крупніші розміри в порівнянні з підвидом європейського благородного оленя (Треус, 1968). Після довгого невизнання, в мисливських літературних джерелах цю форму називають "асканійський марал" (Vолоkh, 2014; Волох, 2020). Останній у результаті штучного розселення набув поширення в південному степовому регіоні, зокрема на косах і островах Азовського і Чорного морів, де відіграє роль деструктора травостою і був офіційно об'єктом полювання, зокрема, на островах Бірючий, Джарилгач, коса Обитічна, а також в острівних лісах за межами степової зони, що належали мисливським господарствам України та близького зарубіжжя. Статус об'єктів природно-заповідного фонду, наданий острівним територіям, створив проблеми з регулюванням чисельності цих тварин без природних регуляторів. Їхнє подальше використання залежить від культури працівників мисливських господарств і удосконалення природоохоронного законодавства, оскільки форма дає плодове потомство з різними підвидами оленя благородного і плямистого *C. nippon* (Temminck 1838), а тому його утримання разом з асканійським маралом є недоцільним. Залишається невирішеним питання управління сформованими субпопуляціями на територіях природно-заповідного фонду.

За часів СРСР була поширена практика акліматизації видів мисливської фауни, у тому числі копитних. На реставрованій нами карті (рис. 3), складеній у 80-х роках минулого століття старшим науковим співробітником Українського науково-дослідного інституту тваринництва степових районів імені М.Ф. Іванова "Асканія-Нова" М.В. Лобановим, відтворено розселення копитних тварин зоопарку з 1918 до 1987 років у мисливські господарства на території СРСР для створення 48 осередків "вільної акліматизації".

Зоопарк був постійним постачальником тварин для колекцій більшості зоопарків європейської і, частково, азійської частини Радянського Союзу і після його розпаду, а також до далекого зарубіжжя. На рисунку 4 відображені основні центри розведення тварин, куди поставлялися ссавці та птахи.

За часів незалежної України попит на тварин зоопарку суттєво зріс. Зібрані нами дані щодо реалізації копитних від 1909 до 2022 року свідчать, що всього було відправлено 5339 особин, з яких із 1991 року продано та передано 2533, що складає 47% від загальної кількості. У наведеній нижче таблиці 1 представлені кількісні показники реалізованих видів і форм копитних саме за часів незалежної України. Серед домінуючих видів рідкісні, а також ті, що становлять господарський інтерес: сайгак *Saiga tatarica* (L., 1766), муфлон європейський *Ovis ammon* (L., 1758), бізон американський, лань європейська *Dama dama* (L., 1758), олені – благородний та плямистий, кулан туркменський *Equus hemionus kulan* (Groves & Mazák, 1967), кінь Пржевальського.

Серед значимих проєктів цього періоду є повернення коня Пржевальського в дикую природу Монголії у 1992 та 1993 роках до резерватів Хустай Нуру та Тахійн Таль, які здійснювалися за договорами і фінансової підтримки зарубіжних партнерів: Фонду коня Пржевальського Нідерландів (1992) та Фонду збереження диких тварин Крістіана Штауффера Освальда ФРН (1992, 1993) (Гавриленко, 2017).

Не менш важливим було створення осередків з розведення та демонстрації диких тварин в Україні. Таким є розробка та втілення проєкту зоопарку місцевого значення "Таврія" (об'єкт природно-заповідного фонду України) поблизу с. Тернувате Запорізької області. Проєкт замовлявся тодішньою адміністрацією підприємства "АвтоЗАЗ". У 1993 році на 236 га облаштованої території для розведення були перевезені 5 коней Пржевальського, 5 особин куланів туркменських, 6 ланей європейських, 10 оленів плямистих, 5 муфлонів європейських, 2 козлів гвинторогих *Capra falconeri* (Wagner, 1839) (Треус, 1994). Пізніше були переселені також птахи: огар *Tadorna ferruginea* (Pallas, 1764), гуска сіра *Anser anser* (L., 1758),

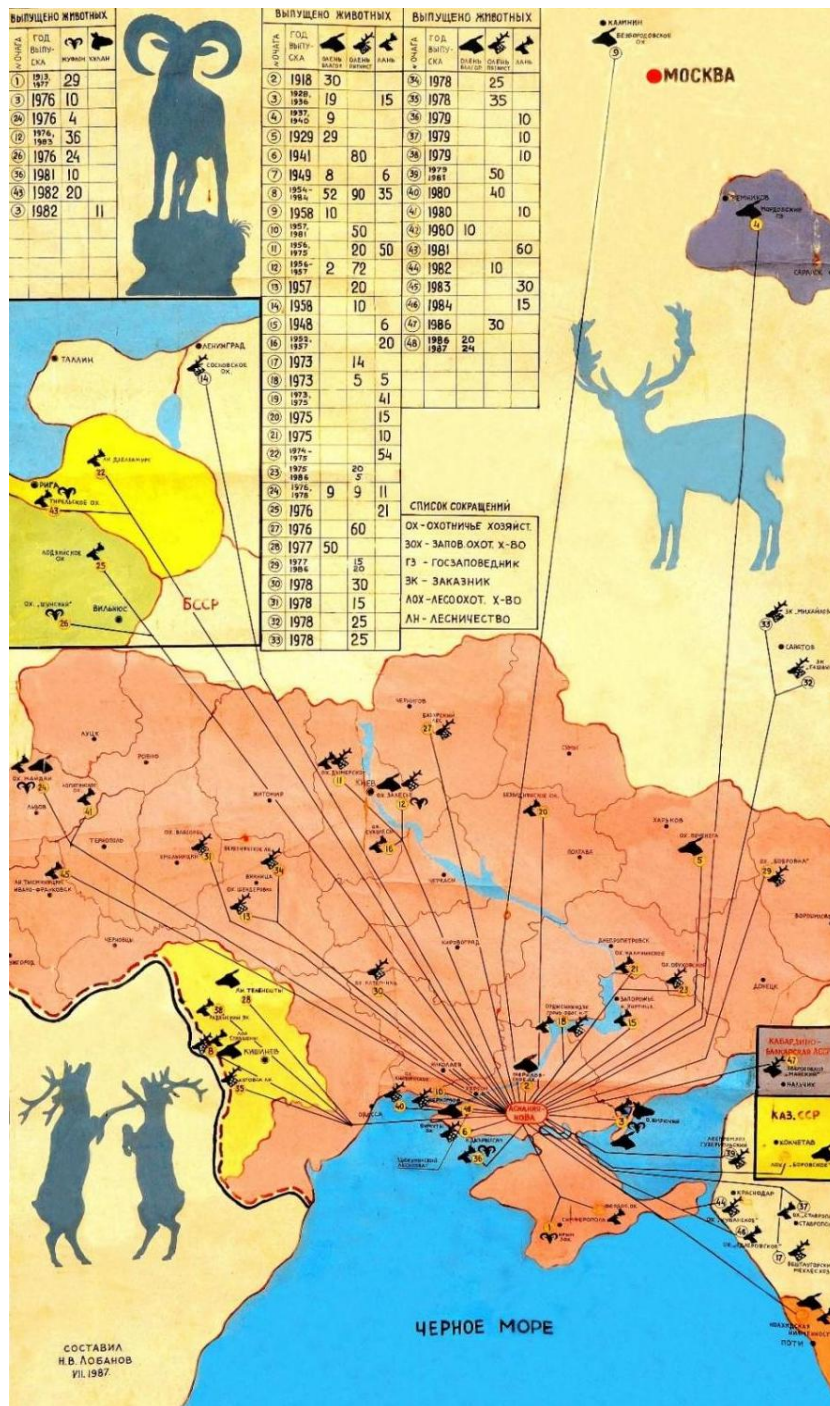


Рисунок 3. Карта розселення копитних тварин із зоопарку "Асканія-Нова" в мисливські господарства з 1918 до 1987 рр. (подано мовою оригіналу, за Лобановим М.В., 1987).

Figure 3. Resettlement of ungulates from the "Askania Nova" Zoo to hunting farms from 1918 to 1987 (presented in the original language, by Lobanov, M.V., 1987).

гуска біла *A. caerulescens* (L., 1758), гуска гірська *A. indicus* (Latham, 1790, казарка канадська *Branta canadensis* (L., 1758), павич звичайний *Pavo cristatus* (L., 1758) та декілька видів фазанів. Проект був настільки вдалим, що вже через 5 років керівник зоопарку запросив у спеціальної адміністрації Біосферного заповідника "Асканія-Нова" допомогу в пошуках ринку збуту муфлона, оленя плямистого, лані європейської, павича звичайного та інших. Чисельність коней Пржевальського (рис. 5) із 5 особин при завезенні досягла 50 на початок 2025 року. На теперішній час, через близькість фронту, де ведуться інтенсивні бойові дії, існує небезпека втрати всієї колекції.

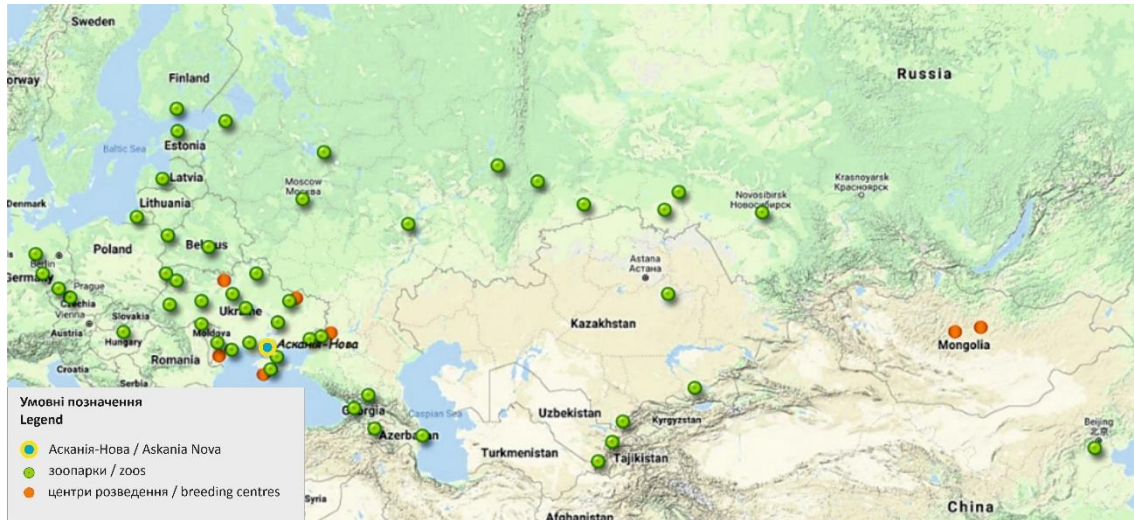


Рисунок 4. Поширення копитних ссавців і птахів до зоопарків та центрів розведення Європи за часів незалежної України.

Figure 4. Distribution of ungulate mammals and birds to zoos and breeding centers in Eurasia during the time of independent Ukraine.

Таблиця 1. Кількість копитних тварин, реалізованих із зоопарку "Асканія-Нова" з 1991 по 2022 рік у державні і приватні господарства України та за кордон

Table 1. Number of ungulates sold from the "Askania Nova" Zoo between 1991 and 2022 to state and private farms in Ukraine and abroad

№ з/п	Назва таксону	Стать		Всього
		♂	♀	
1	2	3	4	5
1.	<i>Equus ferus przewalskii</i> – кінь Пржевальського	25	34	59
2.	<i>Equus hemionus kulan</i> – кулан туркменський	102	103	205
3.	<i>Equus burchelli boehmi</i> – зебра Гранта	1		1
4.	<i>Equus burchelli chapmani</i> – зебра Чапмана	8	2	10
5.	<i>Equus caballus</i> – кінь свійський	7	7	14
6.	<i>Equus caballus</i> var. <i>shetland</i> – поні шетлендський	63	50	113
7.	<i>Equus asinus dom.</i> – осел свійський	25	24	49
8.	<i>Lama guanicoe</i> – гуанако	3	1	4
9.	<i>Lama glama</i> – лама-глама	4	2	6
10.	<i>Vicugna pacos</i> – альпако	1	2	3
11.	<i>Camelus bactrianus</i> – верблюд двогорбий	4		4
12.	<i>Cervus elaphus</i> – олень плямистий	110	106	216
13.	<i>Cervus nippon</i> – олень благородний	99	125	224
14.	<i>Elaphurus davidianus</i> – олень Давида	14	8	22
15.	<i>Dama dama</i> – лань європейська	117	114	231
16.	<i>Antilope cervicapra</i> – гарна	2	1	3
17.	<i>Saiga tatarica</i> – сайгак	169	223	392
18.	<i>Connochaetes taurinus</i> – гну блакитний	5	3	8
19.	<i>Tragelaphus oryx</i> – канна	11	13	24
20.	<i>Boselaphus tragocamelus</i> – нільгау	22	27	49
21.	<i>Ammotragus lervia</i> – баран гривастий	1	1	2
22.	<i>Capra falconeri</i> – козел гвинторогий	27	15	42
23.	<i>Capra sibirica</i> – козеріг сибірський		1	1
24.	<i>Ovis ammon musimon</i> – муфлон європейський	173	166	339
25.	<i>Bison bison</i> – бізон американський	128	88	216
26.	<i>Bison bonasus</i> – зубр	1		1
27.	<i>Vubalus bubalis</i> – буйвіл азійський свійський	9	3	12
28.	<i>Bos frontalis dom.</i> – гаял	12	8	20
29.	<i>Bos taurus dom. var. watusi</i> – ВРХ ватусі	4		4

Кінець таблиці 1

1	2	3	4	5
30.	<i>Bos taurus dom. griseus ukrainica pecu</i> – ВРХ сіра українська порода	10	8	18
31.	<i>Bos taurus dom. ruber stipica pecu</i> – ВРХ червона степова порода	11	4	15
32.	<i>E. asinus</i> ♂ × <i>E. caballus</i> ♀ – мул	2	2	4
33.	<i>Bos taurus</i> × <i>Bos javanicus</i> – ВРХ × бантенг	10	25	35
34.	<i>Bos taurus</i> × <i>Bison bison</i> – ВРХ × бізон американський	9	36	57*
Всього		1189	1202	2403

Примітка: * – стаття 12 гібридних особин не встановлена.



Рисунок 5. Коні Пржевальського в зоопарку "Таврія", вольєр 236 га (фото В. Гавриленка).

Figure 5. Przewalski's horses in the "Tavria" Zoo, 236 ha enclosure (photo by V. Navrylenko).

Проект створення вольєрного комплексу для напіввільного утримання сайгака та кулана туркменського в Національному природному парку "Чарівна гавань" на півострові Тарханкут за співпраці з Українським товариством охорони птахів успішно розпочинався 2012 року, але після окупації Росією АР Крим у 2014 році цих тварин втрачено.

Наступним, не менш важливим, внеском у зоокультуру було розроблення та впровадження системи утримання, штучного вирощування і транспортування на далекі відстані сайгака. Ця робота проводилася паралельно з популяційними дослідженнями, які узагальнені в ряді робіт та кандидатській дисертації В.О. Смаголь (Гавриленко та ін., 2009; Гавриленко, Ясинецька, 2018; Смаголь, 2017а, б). За співпраці з китайською "Фармацевтичною компанією Шичшень Тан" у 2017–2019 роках створено три розплідника сайгака для подальшого промислового розведення: два у Херсонській – біля с. Комиш Каховського району та на о. Папанін (Східний Сиваш, Генічеський район) (рис. 6) і один у Запорізькій області (зоопарк "Таврія") (рис. 7). Воєнні дії Росії проти України згубили ці проекти, оскільки вони залишилися без наукового супроводу.

Останній проект перед повномасштабним вторгненням Росії було здійснено за фінансової підтримки і співпраці з міжнародним фондом Rewilding Europe та громадським об'єднанням "Рівалдінг Україна" у травні 2020 року. Він включав проектування та перевезення до задалегідь підготовленого вольєру на території Тарутинського степу в Одеській області 20 куланів. На початку 2022 року завезли ще 10 особин. Моніторинг ситуації з перевезеними тваринами показує позитивну динаміку: отримано приплід і поширення тварин за межі вольєра (Корінець, Дьяков, 2024).

Поданий вище огляд впроваджень зоокультурних розробок науковців біосферного заповідника та персоналу зоопарку відображає найбільш масштабні проекти. При їх підготовці були опрацьовані технології штучного (ручного) випоювання сайгаків, взятих з дикої



Рисунок 6. Група сайгаків у вольєрі на о. Папанін, Східний Сиваш (фото В. Гавриленка).

Figure 6. A group of saigas in an enclosure on Papanin Island, Eastern Syvash (photo by V. Havrylenko).



Рисунок 7. Група сайгаків у вольєрі тимчасової перетримки в зоопарку "Таврія" (фото В. Гавриленка).

Figure 7. A group of saigas in a temporary enclosure in the "Tavria" Zoo (photo by V. Havrylenko).

природи, їх адаптації до тісних умов вольєрного перебування з наступним транспортуванням на далекі відстані і реадaptaцію до напіввільного життя. Зокрема, при транспортуванні на 400 кілометрів до зоопарку "Таврія" 100 сайгаків не втрачено жодної тварини. Це не поодинокий приклад біотехнологічних прийомів, що розроблялися в Асканії-Нова з тваринами, які утримувалися в умовах зоопарку, і потім здійснювалися їх далеке перевезення, перетримка та випуск у природу. Коні Пржевальського, відправлені до Монголії, теж пройшли довготривалий тренінг для послаблення стресу від перебування в транспортній клітці і шуму роботи двигунів літака (Гавриленко, 2017).

Широка географія розселення копитних тварин із зоопарку по Україні за останні десятиліття представлена на рисунку 8. Вона відображає місця розміщення державних, комунальних і приватних зоопарків, мисливські господарства, але є неповною, оскільки не включає



Рисунок 8. Розселення копитних тварин із зоопарку в Україні з 1991 року.
Figure 8. Resettlement of ungulates from the zoo across Ukraine since 1991.

невеликі закупки, здебільшого птахів, які робили приватні особи для утримання тварин на присадибних ділянках. Не є секретом, що в останні десятиліття немало можновладців і підприємців спробували повторити приклад Ф.Е. Фальц-Фейна та записати себе таким чином в історію зоокультури. Одним це вдалося (Екопарк О.Б. Фельдмана в Харківській області), іншим – ні. Так, зоологічна колекція ЗАО "Еко-агрофірма "Фауна" В.Ф. Свилярьова біля с. Мартове у Харківській області, де утримувалася найбільша в Україні зграя дрохви *Otis tarda* (L., 1758), вирощеної в штучно створених умовах, не мала свого продовження після смерті господаря.

Крім копитних, опрацьовувалися технології розведення птахів у штучно створених умовах з наступною реінтродукцією в природу (Zubko et al., 2006; Zubko, Mezinov, 2008). Передусім це стосується огара, а також гуски сірої, гуски білої, казарки канадської, які утримувалися в різних варіантах: з ампутованою частиною кисті крила; з частково підрізнаним маховим оперенням на одному крилі (після наступного линяння птахи відновлювали здатність до польоту); льотні птахи у закритих вольєрах на період вирощування пташенят; у відкритих вольєрах екскурсійного маршруту; вільно на ставках зоопарку. Така варіабельність утримання дозволяла формувати на території зоопарку осіле ядро аборигенних і акліматизованих птахів і, при цьому, певна їх частина мала можливість дисперсії в регіон та навіть здійснювати притаманні виду міграційні перельоти (Мезінов, 2025). Найбільший успіх отримано на основі поглибленого вивчення репродуктивної здатності, ооморфології, синантропізації, локального, регіонального та трансконтинентального розповсюдження огара (Zubko et al., 2008; Zubko, Mezinov, 2010; Мезінов, 2024). У результаті проведених із цим видом науково-дослідних та біотехнологічних робіт з початку 90-х років минулого століття до 2021 року максимальні показники його чисельності змінилися з 400–460 особин на початку досліджень до 10,9 тисяч на завершальному етапі (Мезінов, 2025). Цей вид не лише утримувався в зоопарку, але й мав значний попит для демонстрації та розведення в приватних і державних зоологічних колекціях, що сприяло поширенню із центру зосередження, яким, безперечно, став зоопарк "Асканія-Нова" (рис. 9).

Розвиток зоокультури на базі зоопарку впродовж усього періоду його існування мав синусоїдальний характер, супроводжувався злетами і депресіями, які були викликані воєнними діями (зоопарк пережив дві революції і зараз втретє окупований іноземними військами), репресіями проти наукового і обслуговуючого персоналу, що тягло за собою кризи в кадровому забезпеченні, суттєвим недофінансуванням на його утримання з боку держави. За складних обставин знаходилися люди, які порушували питання на державному і міждержавному рівнях щодо збереження його колекцій і, в більшості випадків, це вдавалося зробити.



Рисунок 9. Зимове скупчення огара *Tadorna ferruginea* (Pallas, 1874) на схилі Великого Чапельського поду (фото В. Гавриленка).

Figure 9. Winter aggregation of ruddy shelduck *Tadorna ferruginea* (Pallas, 1874) of fallow on the slope of the Velykyi Chapelskyi pid (photo by V. Havrylenko).

Одним із економічних важелів збереження колекції за часів вже незалежної України була власна діяльність з реалізації живих тварин у державні, комунальні та приватні зоопарки, мисливські господарства, екопарки тощо, кошти від якої направлялися до спеціального фонду заповідника. Крім продажу живих тварин, останніми роками була опрацьована реалізація дериватів ссавців, які природно вибули із колекції. Найбільшим попитом користувалися черепи з рогами і шкури загиблих після гонів сайгаків, які, після первинної обробки, відправляли до Китайської Народної Республіки. Оскільки ці операції проводилися з пізньої осені до кінця березня, коли екскурсійна діяльність була на мінімумі, такі надходження були досить слушними і відчутними. Основою екскурсійної діяльності з часів Ф.Е. Фальц-Фейна була привабливість екзотичних тварин зоопарку, яка набула чергового потужного розвитку після відзначення у 1998 році століття заповідання степу в Асканії-Нова, відкриття екскурсій до загонів Великого Чапельського поду. Максимальні показники відвідування саме маршрутів зоопарку спостерігалися у 2009 та 2021 роках: 141 та 117 тисяч, відповідно. Каса працювала лише в зоопарку, а частина дендрологічного парку – Старий дендропарк – була завжди відкрита для вільного відвідування. Отже, зоопарк був основним магнітом приваблення екотуристів, через який відбувалось поширення екологічних та соціологічних знань, а також здійснювалось наповнення спеціального фонду (цей показник продовж 2019–2022 років зріс із 7 до 12 мільйонів гривень, що склало понад 30% бюджету установи).

Перед повномасштабним вторгненням Росії в зоопарку "Асканія-Нова" утримувалося 3597 особин 117 таксонів тварин. У колекції за видовим складом (68 видів, підвидів, 59,0%) і за чисельністю (2948 особин, 81,9%) переважали дикі тварини та їх форми, решта – свійські тварини різних порід та гібриди різних комбінацій.

Представленість рідкісних тварин світової і національної фауни включала 68 видів, які внесені до Червоного списку МСОП, 11 – Червоної книги України, 13 – Європейського червоного списку тварин, а також тих, що підлягають охороні відповідно до конвенцій, стороною яких є Україна: 30 – Бернської, 29 – Боннської, 20 – Вашингтонської (CITES).

Наявність великої кількості тварин та їх перебування в умовах, максимально наближених до природних, сприяли проведенню польових наукових досліджень етологічного та популяційного характеру, досліджень з морфо-фізіології, анатомії, а також апробації біотехнологічних напрацювань з розведення, інтродукції та реінтродукції в дикую природу. Тому колекція тварин зоопарку "Асканія-Нова" внесена до реєстру наукових об'єктів, що

становлять Національне надбання України (Розпорядження..., 2002). Зоопарк із 2003 року є асоційованим членом Всесвітньої асоціації зоопарків і акваріумів, учасником міжнародної європейської програми ЕЕР (European Endangered Species Programme), реєстраційний номер 772/203 "Асканія-Нова". У зв'язку із окупацією території Біосферного заповідника "Асканія-Нова" і зоопарку російськими військами вчена рада установи в квітні 2022 року відкликала свою участь у Євразійській асоціації зоопарків і акваріумів (ЄАРАЗА), штаб квартира якої знаходиться у м. Москва.

Висновки

Зоопарк "Асканія-Нова", який є структурним підрозділом природоохоронної науково-дослідної установи міжнародного значення – Біосферного заповідника "Асканія-Нова", є найстарішим центром зоокультури в Північному Причорномор'ї. Понад 100 років тут опрацьовувалися технології з акліматизації, гібридизації, одомашнення та вивчалися наслідки експериментального втручання в поведінку і фізіологію піддослідних диких тварин. Результати досліджень і біотехнологічних розробок впроваджені при збереженні і реінтродукції в природу Монголії коня Пржевальського, створенні нових осередків акліматизації мисливських видів копитних тварин в Україні та близькому зарубіжжі, формуванні вільних субпопуляцій аборигенних і акліматизованих видів птахів.

Розроблені технології з ручного випоювання сайгака, його адаптації до тимчасового утримання у вольерах з обмеженою площею, системи підготовки тварин до тривалого транспортування та реінтродукції у напівприродні умови можуть бути використані для роботи з іншими полохливими видами.

Колекція тварин зоопарку є найбільш привабливим об'єктом для використання в еколого-просвітницькій діяльності, що разом із реалізацією надлишкової кількості поголів'я тварин зоопарку та їх дериватів суттєво наповнювало спеціальний фонд установи, який використовувався в критичні періоди функціонування.

Воєнні дії, розв'язані Російською Федерацією з 2014 року, зашкодили виконанню біосферним заповідником проєктів із поширення, дослідження і збереження видів копитних ссавців і птахів зоопарку та міжнародній співпраці.

ORCID

Гавриленко В.С.: <https://orcid.org/0000-0001-5984-7888>

Мезінов О.С.: <https://orcid.org/0000-0002-1981-8967>

Список посилань

- Береговий В.К. (2012). Страусівництво як перспективна галузь тваринництва. *Агросвіт*, № 11: 29–32.
- Волох А.М. (2020). Вирощування диких копитних : монографія. Херсон: Олді-Плюс, 400 с.
- Гавриленко В.С., Думенко В.П., Смаголь В.О. (2009). Розведення сайгака (*Saiga tatarica* Linnaeus, 1766) у Біосферному заповіднику "Асканія-Нова" та вплив різних чинників на стан його популяції. *Екологічний бюлетень*, №2–3: 90–93.
- Гавриленко В.С. (2017). До 25-річчя повернення коня Пржевальського (*Equus przewalskii* Poljakov, 1881). *Вісті Біосферного заповідника "Асканія-Нова"*, 19: 91–95.
- Гавриленко В.С., Ясинецька Н.І. (2018). Збереження рідкісних видів через інвестиційні проєкти в зоокультурі. *Вісті Біосферного заповідника "Асканія-Нова"*, 20: 103–105.
- Дарвін Ч.Р. (2009). Про походження видів шляхом природного відбору. Львів : Піраміда, 548 с.
- Корінець Н.О., Дьяков О.А. (2024). Результати розведення кулана туркменського *Equus hemionus kulan* в Тарутинському степу. *Вісті Біосферного заповідника "Асканія-Нова"*, 26: 247–252.
- Постанова Кабінету Міністрів України від 2 квітня 1994 р. № 213 "Про присвоєння імені Ф.Е. Фальц-Фейна Біосферному заповіднику "Асканія-Нова". <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213-94-%D0%BF#Text>
- Мезінов О.С. (2024). Ключові локалітети сучасного розповсюдження огаря *Tadorna ferruginea* в Україні. *Біорізноманіття, екологія та експериментальна біологія*, 26(2): 54–71. <https://doi.org/10.34142/2708-5848.2024.26.2.06>
- Мезінов О.С. (2025). Огар *Tadorna ferruginea* на півдні України: особливості біології виду та технології його відтворення: дис. докт. філософ. PhD: 091. Харків, 236 с. http://hnpu.edu.ua/sites/default/files/files/Rada/Razova_rada/07_25/dis_Mezinov.pdf
- Розпорядження Кабінету Міністрів №472-р 19 серпня 2002 "Про віднесення наукових об'єктів до

таких, що становлять національне надбання". <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/472-2002-%D1%80#Text>

- Семенюк П.А. (1994). Безкілеві птахи. *Літопис природи Біосферного заповідника "Асканія-Нова" за 1993 рік*, т. 11, с. 155–158.
- Смаголь В.О. (2017а). Популяційно-екологічні особливості сайгака (*Saiga tatarica tatarica* L.) в заповіднику "Асканія-Нова" : дис. ... канд. біол. наук : 03.00.16. Асканія-Нова, 237 с.
- Смаголь В.О. (2017б). Штучне вирощування молодняку сайгака за вольєрного та напіввільного утримання в зоопарку "Асканія-Нова" : методичні рекомендації. Київ: Аграрна наука, 36 с.
- Треус М.Ю. (1994). Інтродукована фауна. *Літопис природи Біосферного заповідника "Асканія-Нова" за 1993 рік*, т. 11, с. 422–424.
- Akimushkin, I.I. (1990). The world of animals: Insects, spiders, domestic animals (2nd ed., revised and expanded). Moscow: Mysl, 462 pp.
- Agro Soyuz. Ostrich farming. Retrieved from <http://modelagro.com/straus/>
- Bevolskaia, M.V. (1993). Nesting behaviour of ostriches in the conditions of southern Ukraine. In Fundamental research in zoos. Rostov-on-Don: Litera-D, pp. 119–126.
- Bevolskaia, M.V. (2004). Reproduction of ostriches: Nesting, egg laying, incubation. Kyiv: Logos, 240 pp.
- Mezynov, A.S., & Zubko, V.N. (2010). Biological features of the ruddy shelduck, *Tadorna ferruginea* (Aves, Anseriformes), in the conditions of the Askania Nova Reserve. *Vestnik Zoologii*, 44(1), 63–71. http://mail.izan.kiev.ua/vz-pdf/2010/1/07_Mezinov_Zubko.pdf
- Steklenev, E. P. (2001). Distant hybridisation of animals. Kyiv: Ahrarna nauka, 232 pp.
- Treus, V.D. (1968). Acclimatisation and hybridisation of animals in Askania Nova. Kyiv: Urozhai, 315 pp.
- Treus, M.Yu. (1983). Behaviour of the antelope kanna in Askania Nova. Moscow: Nauka, 88 pp.
- Volokh, A.M. (2014). Hunting mammals of the steppe zone of Ukraine: A monograph. Kherson: FLP Hryn D.S., 412 pp.
- Zavadovskiy, M.M. (1924). General outline of the history of "Askania Nova". In M.M. Zavadovskiy & B.K. Fortunatov (Eds.), *Askania Nova: The Steppe Reserve of Ukraine*. Collection of articles. Moscow: State Publishing House, pp. 1–60.
- Zubko, V.N., Popovkina, A.B., Havrylenko, V.S., & Semenov, N.N. (1998). Population of the ruddy shelduck in the Askania Nova Reserve: History of formation and current status. *Kazarka*, 4: 231–243. https://kazarka.org/wp-content/uploads/Volume04/24zubko-et-al_casarca4.pdf
- Zubko, V.N., Havrylenko, V.S., & Mezynov, A.S. (2006). Breeding of wild birds. Geese and shelducks: Methodical recommendations. Askania Nova, 85 pp.
- Zubko, V.N., & Mezynov, A.S. (2008). Breeding of wild birds. Ducks: Methodical recommendations. Askania Nova: "Askania Nova" Biosphere Reserve, 112 pp.
- Woldemar v. Falz-Fein. *Askania Nova*. Verlag von J. Neumann – Neudam, Berlin, 1930, 324 s.